

and after 1861 – in the Institutions of local governing. A little known V.V. Tarnovskiy' letters to G.P. Galagan shows the complicated process of Peasant Reform in Chernigiv's and Poltava's Regions.

V.V. Tarnovskiy's sons, Vasil and Volodymyr, son-in-law M.A. Rigelman (husband his daughter), took part in Peasant Reform too. V.V. Tarnovskiy and G.P. Galagan were executors of D.P. Zhuravskiy's testament. In 1856 Ukrainian progressive statistician D.P. Zhuravskiy made his will for charitable for hous-serfs. In 1869 G.P. Galagan transferred D.P. Zhuravskiy capitals to Kyiv Education Department.

Key words: V.V. Tarnovskiy, G.P. Galagan, D.I. Zhuravskiy, M.A. Rigelman, Peasant Reform 1861.

REFERENCES

1. Tovstoliak, N.M. (2006). *Metsenaty i suspilni diyachi Tarnovski, ih mistse i rol v istorii Ukrainy XIX st.* [Patrons and public figures Tarnovski, their place and role in the history of Ukraine of the 19th century] (*Candidate's thesis*). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
2. Tovstoliak, N.M. (2005). *Zemska diialnist V.V. Tarnovskoho – starshoho* [V.V. Tarnovskiy-the older zemska activity]. *Znaki pytannia v istorii Ukrainy: ukrainska istoriia u Yevropeiskomu konteksti: II Mizhnarodna konferentsiia: materialy dopovidei ta vystupiv.* (pp. 54–57). Nizhyn. [in Ukrainian].
3. Tovstoliak, N.M. (2010). *Problemy ahrarynyh vidnosyn v ukrainskomu seli 40–50-h rr. 19 st. v robotah V.V. Tarnovskoho – starshoho* [The problems of agrarian relations in Ukrainian country in the 40–50th years of XIX century in V.V. Tarnovskiy – the older researches]. *Pytannia ahrarynoi istorii Ukrainy ta Rosii,* (pp. 47–53). Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
4. Tovstoliak, N.M. (2010). *Suspilna diialnist V.V. Tarnovskoho – starshoho v period pidhotovky ta provedennia reform 50–60-h rokiv 19 stolittia* [V.V. Tarnovskiy – the older public activity at the period of preparation and realization Reforms 50–60th years of XIX century]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury: Zbirnyk naukovykh prats,* pp. 228–233. Issue 12. Chernihiv: Publ. Chernihivskoho TsNTEI. [in Ukrainian].
5. Lytvynova, T.F. (2011). «Pomishchitska pravda». *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukraini ta selianske pitannia naprikintsi 18-u pershii polovyni 19 stolittia (ideolohichniy aspekt)* [«Landowner truth». Nobility of Left Bank Ukraine and peasant issue from the end of XVIIIth – to the first half of XIX centuries]. Dnipropetrovsk: «LIRA». [in Ukrainian].
6. Tarnovskiy, V.V. (1853). *O delimosti semeystv v Malorossii* [About separability of families in Malorossia]. *Trudy komissii, vysochayshe uchrezhdennoy pri imperatorskom universitete sv. Vladimira dlya opisaniya guberniy Kievskogo uchebnogo okruga Podolskoy, Volyinskoy, Kievskoy, Chernigovskoy i Poltavskoy.* Vol. II, pp. 1–15. Tipogr. Un-ta Sv. Vladimira, Kyiv. [in Russian].
7. Tarnovskiy, V.V. (1842). *Yuridicheskiy byt Malorossii* [Juridical way of life in Malorossia]. *Yuridicheskie zapiski, izdavaemye P. Redkinyim.* Vol. 2, pp. 30–48. [in Russian].
8. Institut rukopisu Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V.I. Vernadskoho (dali – IR NBUV), f. II, spr. 30239, ark. 23–32.
9. Chernihivskii oblasnyi istorichnyi muzei im. V.V. Tarnovskoho (dali – ChOIM), al. 504/59/11.
10. ChOIM, al. 504/59/10.
11. ChOIM, al. 504/16/24.
12. ChOIM, al. 504/7/2.
13. ChOIM, al. 504/7/3.
14. ChOIM, al. 504/59/4.
15. ChOIM, al. 504/40/2.
16. ChOIM, al. 504/40/1.
17. ChOIM, al. 504/63/1.
18. IR NBUV, f. II, spr. 27416.
19. IR NBUV, f. II, spr. 28417.

*Стаття надійшла до редакції 29.03.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.*

УДК9 +321.01/02(477)

Н.А. Котельницький

ЗЕМСЬКИЙ ЛІБЕРАЛІЗМ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (60–80 рр. ХІХ ст.): ВИТОКИ ТА ПРОГРАМАТИКА

Стаття присвячена дослідженню витоків та програматики земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80 рр. ХІХ ст.). У лаконічній формі висвітлені основні джерела та історіософські імперативи, які кристалізували головні параметри загальної політичної програми опозиційної аристократичної фронди північної України. Автор приходить до висновків про те, що земський ліберальний рух на півночі Лівобережної України є велими цікавим явищем української історії ХІХ ст., яке й досі залишається «білою плямою» вітчизняної історіографії. Головними джерелами опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії були сама земська реформа 1864 р.; молоде покоління випускників університетів, вихованих на демократичних ідеалах та філософській доктрині лібералізму; конгломерат української національної аристократії, опозиційного космополітичного нобілітету та ліберального народництва. Походження абсолютної більшості персонального складу земської ліберальної партії північної України з спільноти нащадків української козацької старшини зумовило принципову відмінність опозиційної фронди від своїх колег у земських губерніях Російської імперії, яка полягала у жорсткому опонуванні абсолютистському режиму Романових, радикалізмі та принциповому ставленні до пекучої національної проблеми. Програмові засади земського лібералізму Північного Лівобережжя на початковому етапі формування не виходили за межі декларованих на загальноімперському рівні імперативів цієї течії у визвольному русі Російської імперії другої половини ХІХ ст.: ухвалення Конституції, скликання вищого всестанового представницького органу держави, здобуття головних буржуазно-демократичних прав та свобод громадян, децентралізації місцевого самоврядування, ліквідації свавілля бюрократії та силових структур, проведення глибоких соціальних та економічних реформ.

Ключові слова: північна Україна, земські інституції, ідеологія лібералізму, соціальні джерела та програма, земська аристократична фронда.

В історії земського ліберального руху в українських губерніях Російської імперії – дуже актуальної, але і до цього часу практично не дослідженої проблематики у вітчизняній історичній науці – є багато важливих проблем, що потребують належного висвітлення як на рівні регіональної історії, так і загальнодержавному щаблі. Сучасна українська історіографія вже має кілька публікацій, присвячених історії виникнення, інституціоналізації та становлення земського ліберального руху на півночі Лівобережної України у 60–80-х рр. ХІХ ст. [1]. Однак, принципово важлива проблема витоків та початку формування програматики потужної опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії пореформеної доби залишається поки що недослідженою. Не претендуючи на вичерпність, спробуємо у лаконічній формі показати основні соціальні джерела, історіософські імперативи руху, які й кристалізували головні параметри широкомасштабної політичної програми земської аристократичної фронди північної України.

На наше переконання, земський лібералізм як опозиційний суспільний рух став закономірним «продуктом» доби Великих реформ (1856–1874) у Російській імперії, яка по суті стала другою революційною спробою «вестернізації» держави, після епохи Петра Великого. Яскравою особливістю періоду модернізацій ім-

ператора Олександра II було колосальне поширення та популяризація ідеології лібералізму – найпрогресивнішого на той час філософсько-політичного вчення, священним принципом якого був примат прав і свобод кожної людини-громадянина. В українських губерніях Російської імперії мали місце два напрями рецепції ліберальної доктрини: перша – пов'язана з концепцією великого мислителя та інтелектуала М. Драгоманова; друга – з діяльністю представників загальноімперської, космополітичної ліберальної течії, до якої в абсолютній більшості і належав персональний склад земської ліберальної партії північної України [2, с. 53–56, с. 72].

Відомий дослідник С. Секірінський влучно характеризував російський лібералізм як феномен у стадії становлення. Ліберальні ідеї, потрапляючи з Заходу до Російської імперії, починаючи з XVIII ст., імплантувались у пануючу патріархально-консервативну, а подекуди й реакційну політичну систему країни, світогляд та стиль життя якої після скасування рабовласницького устрою зовсім недалеко відійшов від патерналістської домінанти. Тому зовсім не дивно, що ліберальні цінності у суспільстві приживались виключно епізодично та фрагментарно, переважно у вищих шарах суспільства, проте, вже була спродукована реальна залежність соціокультурного середовища імперії від імпульсів світового політичного розвитку [3, с. 30–32].

Класик сучасної російської історіографії конституціоналізму А. Медушевський констатував, що у феодальних країнах, які пройшли період глибоких трансформацій, скажімо – Російській імперії, лібералізм не мав глибокого коріння в історії держави, виник відносно пізно, а тому взагалі не отримав широкої соціальної бази для розвитку та поступу і був тісно інтегрований лише в інтелектуальні, освічені кола верховної влади, бюрократичного істеблішменту країни, університетського бомонду та невеликої частини прогресивної громадськості. З огляду на вказані обставини, лібералізм у принципі не міг претендувати на політичну першість, вимушений був боротись за право на своє існування, і, у кінцевому результаті, став формулою компромісу між владою та конструктивними опозиційними силами. Відтак, для країн модернізаційного етапу, у тому числі Російської імперії, була дуже властива апеляція до монархії, як верховного арбітра, з наполегливими вимогами реформаційних перетворень [4, с. 171–173]. Ліберали вважали, що реформи повинні впроваджуватись у життя сильним державним організмом «зверху», щоб унеможливити міжстанові ексцеси. Відповідно, історично обумовлена російська монархія розглядалась як тимчасовий, але необхідний фундамент для практичної імплементації вкрай необхідних трансформацій, що здатний нейтралізувати різного роду революційні ексцеси, якими лякали представники реакційно-консервативного табору. З часом, коли потреба в абсолютизмі відпаде, ліберали вважали за необхідне відмовитись від монархічного устрою [5, с. 133–134, с. 91–94].

Епоха Великих реформ породила нового суб'єкта політичного життя у Російській імперії – звільнене від феодалного мислення прогресивне суспільство, яке надало країні якісно нових діючих осіб для політичної історії. Університетська молодь, вихована на ліберальній філософії, виробила власне розуміння громадянських ідеалів та форм суспільного життя, тим самим якісно лібералізувавши політичні процеси у країні та суттєво розширивши можливості громадських ініціатив [3, с. 23–24]. За образним висловом «патріарха» сучасної російської історіографії лібералізму В. Шелохаєва, доба Великих реформ з аморфного суспільства кристалізувала самодостатню громадянськість. Ліберальна молодь вважала, що минуле вже переможене прогресом і це дозволить революційно змінити країну без ексцесів [6, с. 99–100]. Очевидно, така переконаність репрезентантів ліберального реформізму була зумовлена тим, що вони вірили у щирі та безмежні можливості верховної влади визначати хід історичного розвитку [7, с. 158]. Так чи інакше, першим соціальним джерелом опозиційної фронди були випускники вищих учбових закладів Російської імперії, філософією мислення яких вже стала ліберальна ідеологія, «оазисом» побутування якої були саме університети та представники прогресивної бюрократії, які прекрасно розуміли, що майбутнє держави – у реформах «західного зразка».

Друге джерело – епохальна земська реформа 1864 р. При усіх недоліках, створення провінційних інституцій місцевого самоврядування – повітових та губернських земських управ і зібрань – було видатним досягненням просвіченої бюрократії.

Земства були виборними громадськими представницькими інститутами, і вже це одне революційно змінювало суспільне життя у країні. Ухвалена виборча система визначила земські зібрання та управи цензовими, куріальними та соціально нерівними. Цензовими – тому, що у земських виборах могли брати участь виключно власники землі або майна. Куріальними – бо усі виборці були поділені на 3 курії: землевласників, власників активів майна, селянського стану. Соціально нерівними тому що, враховуючи обсяги земельної власності, селяни апіорі не могли претендувати на більшість депутатських мандатів у зібраннях. Однак, незважаючи на вказані негативи, до земських установ, крім представників дворянства, мали право балотуватися та обиратися особи духовного сану, міщани, купці, і що особливо важливо – представники селянського соціуму.

Вагомим фактором було те, що половина депутатського корпусу повітових земських зборів і чверть складу депутатів губернських земських зібрань, за результатами виборів, складалась із представників недворянського стану. Відтак, демократичність земств виявилась у їх всестановості, а умови функціонування у провінції дозволили дистанціюватись від широких впливів загальнодержавного внутрішньополітичного курсу влади [8, с. 7–11]. Принцип всестановості дозволив представни-

кам селянського середовища на рівних правах та умовах брати участь у роботі земських установ. Видатний представник українського національного руху та земський діяч О. Русов особливо наголошував на тому, що згідно законодавчих положень земської реформи 1864 р., селянство, як суспільна верства, визнавалося рівноправним суб'єктом громадського життя [9, с. 28].

Фундаментальним принципом діяльності земств стала гласність діяльності цих органів. Окремі статті Положення про земські установи передбачали: публічність діяльності земств шляхом залучення громадськості на засідання земських зборів у якості глядачів; легальне оприлюднення усього комплексу основної земської документації шляхом публікації відповідних журналів засідань земських зборів, засідань та звітів земських управ, різноманітних матеріалів щодо розвитку окремих галузей земського господарства [10, с. 8–9].

Імперське законодавство з самого початку ізолювало земські установи від органів державної влади, тим самим перетворивши ці органи у приватні громадські провінційні інститути. Однак, на відміну від перинних задумів російського абсолютизму, ця обставина стала важливим позитивом у діяльності земств, яка, у кінцевому результаті, перетворилась на принципову перемогу представницьких суспільних інституцій. Незважаючи на те, що юридично подібні принципи принижували значення місцевого самоврядування, але на практиці це давало можливість земствам консолідувати свої зусилля на ниві господарчо-культурної діяльності, яка була так потрібна суспільству і конкретним громадам, але якою так мало цікавилась влада та бюрократія. На переконання великого дослідника земських інституцій Б. Веселовського, саме зосередження земств на проблемах провінційного та регіонального господарства і культурних потреб місцевих громад й дозволило земським установам автономно функціонувати від рудиментів бюрократичного впливу, стати самодостатніми та згуртувати навколо органів місцевого самоврядування найбільш прогресивні громадські сили. У такий спосіб земства пішли найбільш вигідним для себе шляхом – вони не злились з органами державної влади, і хоча їх компетенція була суттєво обмежена, але саме ця обставина й надала зазначеним інститутам самостійні функції [11, с. 41–42].

Відомий радянський і російський дослідник земств Г. Герасименко особливо наголошував на тому, що життєдіяльність цих інституцій була безпосередньо обумовлена принципом самоврядування. Земські установи виключно самостійно обирали свої керівні органи, формували структуру управління, визначали основні напрями своєї діяльності, наймали на земську службу фахових спеціалістів. Згідно законодавства, земські органи існували за рахунок самофінансування, а відтак були незалежними від владної бюрократії у плані економічного забезпечення. Усе це, безперечно, зробило їх самодостатніми органами врядування [12, с. 238–239].

Ну і нарешті, за влучним спостереженням В. Голубева, земства, на етапі Великих реформ самодержавства Романових, являли собою опозиційну течію до реакційної, архаїчної бюрократичної системи влади, адже місцеве самоврядування генетично протирічить державному устрою, який не передбачає представницьких установ. Саме яскраво виражений фермент парламентаризму у життєдіяльності земських інститутів та реальною перспективою встановлення конституційного устрою у державі, використовуючи земські зібрання як арену здобуття досвіду політичної боротьби, й зумовили величезну популярність установ місцевого самоврядування серед прогресивної частини соціуму країни [13, с. 7].

Третім, і наше переконання, головним соціальним джерелом земського ліберального руху був конгломерат яскравих особистостей – подвижників свого часу, які сформували персональний склад течії визвольного руху: представники української національної аристократії, репрезентанти космополітичного опозиційного нобілітету та ліберального народництва.

Як відомо, юридичні норми офіційно дозволяли земським інститутам запрошувати до себе на службу цілу соціальну верству найманих працівників. Оскільки широкі кола великого латифундіального нобілітету дуже скептично ставились до земських установ, то абсолютну більшість корпусу земських службовців склали представники опозиційно налаштованих, демократичних прошарків суспільства країни. Повітові і губернські земські управи як виконавчі органи земських зібрань та їх структурні підрозділи стали своєрідними «рятівними оазисами», відносно комфортними притулками для цілої страти «політично неблагонадійних» для російської деспотії людей, які не мали жодної можливості влаштуватись на службу до мережі державних інституцій.

Нащадки української козацької старшини стали системоутворюючим сегментом становлення та поступу опозиційної ліберальної фронди Північного Лівобережжя. Можемо повністю погодитись з аргументованим твердженням відомого дослідника українського лібералізму І. Жиленкової про те, що ліберально-демократичні ідеї в українських губерніях Російської імперії мали власне історичне та національне підґрунтя ще до процесів інкорпорації українських земель до корони Романових. Культура, традиції, світогляд, кристалізовані за часів Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та першої української держави – Гетьманщини, доленосний вплив інституту Магдебурзького права, яскрава історія боротьби народженого українського козацтва, колосальний вплив європейських цінностей та свобод у поєднанні з могутніми поштовхами ери Просвітництва – усе це сформувало той неповторний «ореол» самодостатності української аристократії, яка, так чи інакше, радикальним чином вплинула на поступ тоді ще великою мірою азійського Великого Царства Московського і пізніше Російської імперії [14, с. 7–8, с. 19–21].

На наш погляд, саме український національний нобілітет, маючи багато переваг, у тому числі – історію державності, отримавши від Московії те, що він не отримав від Польщі, себто кооптувавшись до пануючого стану в імперії, став одним з головних провідників західних цінностей у світ східної деспотії. Далеко не випадково на вказаному аспекті наголошували видатні корифеї української історичної науки. О. Моргун справедливо стверджував, що участь українського дворянства та прогресивної інтелігенції у широкомасштабній, подвижницькій діяльності земських інституцій зумовила появу чергового етапу піднесення національної самосвідомості українства та формування вітчизняної школи місцевого самоврядування вже в умовах бездержавності [15, с. 56–68]. Маврацію І. Крип'якевич, відзначаючи, що земські діячі виявилися найбільш державотворчим елементом української спільноти Російської імперії [16, с. 271, с. 324–325]. Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко та О. Субтельний вважали земські інститути осередками концентрації революційно налаштованих осіб, «українофілів», прогресивних національних політиків, які, у підсумку, й стали основними дійовими особами політичної історії Російської імперії початку ХХ ст. [17, с. 35, с. 313, с. 321].

Окремо зупинимось на провідній ролі ліберального нобілітету, який став фундаментом земського лібералізму та соціальною базою установ місцевого самоврядування. Великий дореволюційний дослідник земств у Російській імперії – Б. Веселовський однозначно констатував, що земські справи відразу ж опинились у руках середнього помісного дворянства, яке і визначало земську політику [18, с. 54]. Учений зазначав, що дрібне, збанкрутіле дворянство мало цікавилось перспективами земства, оскільки великі економічні проблеми змушували його боротись за стабілізацію свого становища після відміни кріпосного права. Великий латифундіальний нобілітет цікавили виключно перспективи державної служби при дворі імператора, у кабінетах бюрократії центральних органів влади чи, у найгіршому випадку, у канцеляріях регіональних губернаторів [19, с. 45–50].

Причини домінування середньопомісної аристократії у земських установах слід шукати, очевидно, у політичному характері ідеологічних імперативів цього прошарку пануючої страти суспільства. Дореволюційний дослідник земського лібералізму М. Йорданський указував, що земський лібералізм став природним продовженням дворянського ліберального руху середини ХІХ ст., який був природним відображенням доби Великих реформ у країні. Якісно нові пореформені реалії змусили значну частину дворянства, яке в абсолютній більшості мало колосальні фінансово-економічні проблеми, пройти шлях лібералізації свого статусу і адаптуватись до вимог нової епохи, при цьому не втративши свого суспільного реноме. Ліберальні аристократи, усвідомивши, що без завершення капіталістичної модернізації нова модель Російської імперії не відбудеться, остаточно зреклись минулих струк-

тур життєдіяльності, оскільки вони вже не приносили їм прибутків, а відтак були безперспективними. Українська суперечлива внутрішня політика російського самодержавства і яскраве небажання поглиблювати реформи, оскільки це загрожувало системними змінами державного устрою, змушували прогресивний нобілітет консолідуватися і формувати сучасну програму вимог до влади [20, с. 23–27].

З нашої точки зору, ці принципово важливі метаморфози й стимулювали широкий процес балотування середньопомісної, демократичної аристократії до земських установ, тим паче, що виборчий ценз, встановлений законодавством у інтервалі від 200 до 800 десятин землі, був достатньо демократичним для початку пореформеної доби. У кінцевому результаті, ліберальний нобілітет став домінуючою складовою земських органів, а визвольний, опозиційний земський рух сам по собі відображав політичну ідеологію ліберальної аристократії [21, с. 4–7]. За стратегічним задумом опозиційного дворянства, земські інститути мали бути не тільки органами місцевого самоврядування у провінції, але й своєрідними школами політичного виховання й просвіти народу [22, с. 175]. Наголосимо: оскільки ні волосних, ні регіональних, ні тим більше загальнонаціональних земських інституцій законодавчий акт 1864 р. не передбачав, то повітові і губернські земські збори та управи являли собою чи не єдині у Російській імперії виборні представницькі установи, які завдяки гласності, відносній демократичності складу і публічності політичних процедур були громадськими осередками, де, так чи інакше, домінував не офіціоз влади, а голос місцевих опозиційних діячів. Усе це створювало атмосферу відносної політичної свободи та суспільного рівноправ'я, що й забезпечило велику популярність та шалені надії відносно земських інститутів з боку прогресивної частини соціуму країни.

Входження репрезентантів ліберального народництва до лав опозиційної аристократичної фронди теж зробило свою справу, і хоча зумовило політичну «строкатість» руху, але призвело до поступової еволюції основних програмних засад земського лібералізму у вигляді використання економічних інструментів соціал-демократичної ідеології для гарантування ліберальних прав і свобод громадян.

На переконання С. Секірінського, лібералізм у Російській імперії розширив спектр проблематики за рахунок уваги до потреб соціально-економічного та культурного розвитку суспільства і держави. Саме у пореформений період з'явилися ідейні та організаційні початки нової течії – неолібералізму, а потім і соціального лібералізму, які передбачали розширення сфери громадської самодіяльності, поєднання ідеалів особистої свободи і відповідальності з реальними умовами і особливостями життя пересічного населення. Нове покоління лібералів виробило своє розуміння ідеалу громадянськості, а суспільство стало активним суб'єктом політичного життя. У контексті цих процесів і з'явилися нові політичні персоналії, які сповідували лібералізм, доповнений со-

ціальним реформаторством [3, с. 23–25].

Аналіз базових програмних принципів опозиційної аристократичної фронди північної України з точки зору політичної науки дозволяє нам стверджувати, що «левова» частина персонального складу партії була прихильниками заміни старих форм і структур влади сучасними, але при неодмінному збереженні спадкоємності політичної традиції як гаранта стабільності. Земські ліберали виступали категоричними противниками революційних форм і методів боротьби, а тому альтернативу революційної зміни влади вбачали у тактиці політичних компромісів та домовленостей із правлячим режимом. Безперечно, політична ставка на земство свідчила, що ліберальні земці були «західниками», оскільки навіть мінімальні форми парламентаризму, а відтак і конституціоналізму були першими ознаками правової держави. Велика увага до соціальних і економічних проблем життєдіяльності головної суспільної верстви країни – селянства – яскраво підтверджує факт лівоцентристського позиціонування земської опозиції північної України у політичному бомонді країни та сповідування вже політико-філософських імперативів соціал-лібералізму [23, с. 138]. Послідовне відстоювання ідеалів децентралізації влади, демократизації суспільних відносин, реалізації комплексу радикальних соціально-економічних реформ, боротьба за конституційний устрій вигідно вирізняло ліберальних земців у тодішньому політичному істеблішменті держави.

По суті, ліберальне філософсько-політичне вчення стало альтернативою як консервативній системі влади, так і революційним силам, які не сприймали реформістського шляху і закликали до «класових битв». Тому зовсім не дивно, що земські інституції були ареною боротьби лібералізму з урядовим і революційними таборами, у яких почали формуватися фракції земських гласних – прихильників ідеології лібералізму [24, с. 100–101]. У вітчизняній історичній науці сформувалася ґрунтовно аргументована консолідована думка про те, що найвпливовішим і найрадикальнішим в українських губерніях Російської імперії стало ліберальне опозиційне об'єднання Чернігівських губернського і повітового та Борзнянського повітового земських зібрань, беззаперечним керманічем яких був «патріарх» українського лібералізму – Іван Ілліч Петрункевич [25, с. 195, с. 383–386, с. 135].

Без сумніву, мали місце і особисті мотиви, які обумовили членство опозиційного дворянства у земському ліберальному русі. Більшість прогресивних, демократичних аристократів були небідними і освіченими людьми, завдяки проведеним в імперії трансформаціям переорієнтувались на службу у системі місцевого самоврядування, обіймали відповідальні та непогано оплачувані посади. Відтак, в умовах неможливості повернення до старого способу життя, їм було що втрачати в імовірних умовах революційних ексцесів. Саме ця життєва колізія, на наше переконання, і викликала дуалізм політичної філософії земських лібералів: з одного боку вони бачили усі не-

гативи державної системи Російської імперії і виступали за подальше проведення та системне завершення реформ; з іншого – боялись втратити своє привілейоване становище, адже прекрасно усвідомлювали, що небажання самодержавства поглиблювати вже розпочаті перетворення призведе до неминучої радикалізації настроїв і революційних змін у суспільстві. Ось чому кінцевою метою ліберальних земців в ідеалі було скликання всестанового вищого представницького органу – Парламенту, ухвалення Конституції та вимога надання буржуазно-демократичних прав і свобод громадян.

Що ж стосується кристалізації загальних основ політичної програми земського ліберального руху на півночі Лівобережної України, то на етапі формування опозиційної партії ідеологічні засади не виходили за межі декларованих на загальноімперському рівні імперативів. Повністю солідаризуємось із висновками видатного дослідника земського лібералізму у СРСР – Н. Пірумової, яка виокремила три доктринальні напрями програматики опозиційної течії: 1) на ідеологічному, філософсько-світоглядному рівні – глибинне осмислення та широкомасштабні рефлексії щодо пошуку оптимального устрою Російської імперії, концепції співіснування самодержавного режиму з децентралізованою системою місцевого самоврядування у регіонах та провінціях монархії; 2) на політичному – формування імперативів реформування суспільного життя, зокрема впровадження принципу публічності, мінімізації цензурних обмежень, повного скасування тілесних покарань як архаїзму рабовласництва, нейтралізації свавілля поліцейських органів та бюрократії, розширення громадського представництва в інститутах місцевого та корпоративного самоврядування; 3) у соціально-економічній сфері – кристалізація основних напрямів модернізації галузей економіки та земського господарства [22, с. 72–73].

Резюмуючи викладене, зауважимо, що земський ліберальний рух на півночі Лівобережної України є вельми цікавим явищем української історії XIX ст., яке й досі залишається «білою плямою» вітчизняної історіографії. З нашої точки зору, головними джерелами опозиційної течії у визвольному русі Російської імперії були: сама земська реформа 1864 р.; молоде покоління випускників університетів, вихованих на демократичних ідеалах та філософській доктрині лібералізму; конгломерат української національної аристократії, опозиційного космополітичного нобілітету та ліберального народництва. Стверджуємо, що походження абсолютної більшості персонального складу земської ліберальної партії північної України з спільноти нащадків української козацької старшини зумовило принципову відмінність опозиційної фронди від своїх колег у земських губерніях Російської імперії, яка полягала у жорсткому опонуванні абсолютистському режиму Романових, радикалізмі та принциповому ставленні до пекучої національної проблеми. Програмові засади земського лібералізму Північ-

ного Лівобережжя на початковому етапі формування не виходили за межі декларованих на загальноімперському рівні імперативів цієї течії у визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст.: ухвалення Конституції, скликання вищого всестанового представницького органу держави, здобуття головних буржуазно-демократичних прав та свобод громадян, децентралізація місцевого самоврядування, ліквідація свавілля бюрократії та силових структур, проведення глибоких соціальних та економічних реформ. У цілому, проблема системного вивчення земського ліберального руху залишається вкрай актуальною в історичній науці і потребує широкомасштабних інтелектуальних зусиль дослідників.

ДЖЕРЕЛА

1. Котельницький Н. Таємний політичний клуб І.І. Петрунєвича: персональний склад, ідеологічна платформа, політична програма. Еврей Лівобережної України. Історія і культура. Чернігов : БЕФ «Хасде Естер», Черніговська обласна єврейська община, 2009. С. 23–33; Він же. Формування земської ліберальної фронди північної України (60–80 рр. XIX ст.). Четверті Череванівські наукові читання. Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2018. С. 5–15; Він же. До питання про участь В.В. Тарновського-молодшого у земському ліберальному русі на півночі Лівобережної України (60–80-ті рр. XI ст.). *Література та культура Полісся*. Серія : Історичні науки. 2018. Вип. 92. С. 129–139.
2. Мойсієнко В. Рецепція ідей лібералізму в суспільно-політичній думці України другої половини XIX – початку XX ст. *Людина і політика*. 1999. № 4. С. 53–56; Томенко М. Ліберальна ідея в Україні. Українська державність у XX ст. Київ : Абрис, 1996. С. 72–74.
3. Секиринский С. Русский либерализм: от 40-х к 80-м годам XIX века (идеи, люди, среда) : автореф. дис. на соискание ученой степени докт. ист. наук. Москва, 1999. 35 с.
4. Медушевский А.Н. Либерализм как проблема современной западной историографии. *Вопросы истории*. 1992. № 8–9. С. 167–178.
5. Новикова Л. Идеиные истоки русского либерализма. *Общественные науки и современность*. 1993. № 3. С. 124–135; Шнейдер К. Ранний русский либерализм в политическом измерении. *Власть*. 2011. № 8. С. 91–94.
6. Шелохаев В. Либерализм в России. Очерки истории (середина XIX – начало XX века). Москва : Памятники исторической мысли, 1995. 286 с.
7. Захарова Л. Великие реформы 1860–1870-х годов: поворотный пункт российской истории? *Отечественная история*. 2005. № 4. С. 151–167.
8. Веселовский Б. Земство и земская реформа. Петроград : Издательство товарищества О.Н. Поповой, 1918. 48 с.
9. Русов А. Краткая энциклопедия земского дела в его историческом развитии. Киев : Типография А.И. Гросман, 1914. 115 с.
10. Редькіна О. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Запоріжжя, 2002. 18 с.
11. Веселовский Б. Децентрализация управления и задачи земства. Юбилейный земский сборник (1864–1914). Санкт-Петербург : Издательство Н.О. Поповой, 1914. С. 35–49.
12. Герасименко Г. Земское самоуправление в России. Москва : Наука, 1990. 243 с.
13. Голубев В. Роль земства в общественном движении. Ростов на Дону : Донская Речь, 1905. 90 с.
14. Жиленкова І. Ліберально-демократичний рух в Україні (друга половина XIX – початок XX століття) : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Київ, 2000. 16 с.; Вона ж. Історичні та національні витоки українського лібералізму. *Бористен*. 1999. № 12. С. 19–21.
15. Моргун О. Українські діячі в земствах. *Український історик*. 1969. № 1–3. С. 56–68; Він же. Земство на Україні – недооцінений осередок українства. *Українська дійсність*. Прага, 1945, 6–20 січня.
16. Крип'якевич І. Історія України. Львів : Світ, 1990. 520 с.; Холмський І. Історія України. Нью-Йорк : НТШ імені Т.Г. Шевченка, 1971. 370 с.
17. Дорошенко Д. Історія України (1917–1923). Київ : Темпора, 2002. Т. 1. 320 с.; Полонська-Василенко Н. Історія України. В 2-х т. Київ : Либідь, 1995. Т. 2. 608 с.; Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1993. 720 с.
18. Веселовский Б. История земства за сорок лет : В 4-х томах.

- Санкт-Петербург : Издательство О.Н. Поповой, 1909–1911. Т. 3. 708 с.
19. Веселовский Б. К вопросу о классовых интересах в земстве. Санкт-Петербург : Издательство О.Н. Поповой, 1906. Вып. 1. 164 с.
20. Иорданский Н.И. Земский либерализм. Санкт-Петербург : Издательство О.Н. Поповой, 1906. 72 с.
21. Веселовский Б. Земские либералы. Санкт-Петербург : Издательство О.Н. Поповой, 1905. 23 с.
22. Пирумова Н. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX в. Москва : Наука, 1977. 272 с.
23. Сиземская И. Новый либерализм в России. *Общественные науки и современность*. 1993. № 5. С. 132–140.
24. Пирумова Н. Земство и политика. *Родина*. 1993. № 5–6. С. 100–104.
25. Бойко О.Д. Історія України. Київ : Академія, 1999. 568 с.; Борисенко В. Курс української історії. Київ : Либідь, 1998. 616 с.; Рибалка І. Історія України. В 2-х т. Харків : Основи, 1997. Т. 2. 367 с.

Kotelnytskyi N.A. Zemsky liberalism of northern Ukraine (60-80s of the XIX century): beginnings and programming

The article is devoted to the study of the origins and programs of the zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine (60–80s of the XIX century). The main sources and historiographical imperatives, which crystallized the main parameters of the general political program of the opposition aristocratic front of northern Ukraine, are highlighted in a concise form. The author concludes that the Zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine is a very interesting phenomenon in the Ukrainian history of the XIX century, which still remains a «white spot» of domestic historiography. The main sources of opposition in the liberation movement of the Russian Empire were the Zemstvo reform of 1864; the young generation of university graduates brought up on democratic ideals and the philosophical doctrine of liberalism; a conglomeration of the Ukrainian national aristocracy, the opposition cosmopolitan nobility and liberal populism. The origin of the absolute majority of the personal members of the Zemstvo Liberal Party of Northern Ukraine from the community of descendants of Ukrainian Cossack officers led to a fundamental difference between the opposition front and its counterparts in the Zemstvo provinces of the Russian Empire. The programmatic principles of the Zemstvo liberalism of the Northern Left Bank at the initial stage of formation did not go beyond the declared at the imperial level imperatives of this trend in the liberation movement of the Russian Empire in the second half of the nineteenth century: the adoption of the Constitution, decentralization of local self-government, elimination of arbitrariness of bureaucracy and power structures, carrying out deep social and economic reforms.

Key words: northern Ukraine, zemstvo institutions, ideology of liberalism, social sources and program, zemstvo aristocratic front.

REFERENCES

1. Kotelnytskyi, N. (2009). Taiemnyi politychnyi klub I.I. Petrunkevycha: personalnyi sklad, ideolohichna platforma, politychna prohrama [Secret political club of I.I. Petrunkevych: personnel, ideological platform, political program]. *Istoriya i kul'tura. Yevrei Lvoberezhnoy Ukrainy*, pp. 23–33. Chernigov: BEF «Hasde Jester», Chernigovskaja oblastnaja evrejskaja obshhina. [in Ukrainian].
2. Kotelnytskyi, N. (2018). Formuvannia zemskoi liberalnoi frondy pivnichnoi Ukrainy (60–80 rr. XIX st.) [Formation of the Zemstvo Liberal Fronde of Northern Ukraine (60–80s of the XIX century)]. *Chetverti Cherevanivski naukovii chitannia*, pp. 5–15. Poltava: PNPУ imeni V.H. Korolenka. [in Ukrainian].
3. Kotelnytskyi, N. (2018). Do pytannia pro uchast V.V. Tarnovskohomolodshoho u zemskomu liberal'nomu rusi na pivnochi Lvoberezhnoi Ukrainy (60–80-ti rr. XIX st.) [On the question of the participation of V.V. Tarnovsky Jr. in the Zemstvo liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine (60–80s of the XIX century)]. *Literatura ta kultura Polissia. Seriya: Istorychni nauki*. Issue 92, pp. 129–139. [In Ukrainian].
4. Moisiienko, V. (1999). Receptia i idej liberalizmu v suspijno-politychnii dumtsi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Reception of the ideas of liberalism in the socio-political thought of Ukraine in the second half of XIX – early XX centuries]. *Liudyna i polityka*. (40), pp. 53–56. [in Ukrainian].
5. Tomenko, M. (1996). Liberalna ideia v Ukraini. *Ukrainska derzhavnist u XX st. [Liberal idea in Ukraine. Ukrainian state]*. P. 72–74. Kyiv: Abris. [in Ukrainian].
6. Sekirinskij, S. (1999). *Russkij liberalizm: ot 40-h k 80-m godam XIX veka (idei, ljudi, sreda)* [Russian liberalism: from the 40s to the 80s of the XIX century (ideas, people, environment)] (*Extendabstract of Candidates thesis*). Moscow. [in Russian].
7. Medushevskij, A.N. (1992). Liberalizm kak problema sovremennoj zapadnoj istoriografii [Liberalism as a problem of modern Western historiography]. *Voprosy istorii*, (8–9), pp. 167–178. [In Russian].
8. Novikova, L. (1993). Ideinye istoki russkogo liberalizma [Ideological origins of Russian liberalism]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost'*, (3), pp. 124–135. [in Russian].
9. Shneider, K. (2011). Rannij russkij liberalizm v politicheskom

izmerenii [Early Russian liberalism in the political dimension]. *Vlast'*, (8), pp. 91–94. [In Russian].

6. Shelohaev, V. (1995). *Liberalizm v Rossii. Ocherki istorii (seredina XIX – nachalo XX veka)*. [Liberalism in Russia. Essays on history (mid-nineteenth - early twentieth century)]. Moscow: Pamjatniki istoricheskoi mysli. [In Russian].

7. Zaharova, L. (2005). Velikie reformy 1860–1870-h godov: povorotnyj punkt rossijskoj istorii? [The great reforms of 1860–1870: a turning point in Russian history?]. *Otechestvennaja istorija*, (4), pp. 151–167. [In Russian].

8. Veselovskij, B. (1918). *Zemstvo i zemskaja reform*. [Zemstvo and Zemstvo reform]. Petrograd: Izdatel'stvo tovarishhestva O.N. Popovoj. [In Russian].

9. Rusov, A. (1914). *Kratkaja jenciklopedija zemskogo dela v ego istoricheskom razvitii* [A brief encyclopedia of zemstvo affairs in its historical development]. Kyiv: Tipografija A.I. Grosman. [In Russian].

10. Redkina, O. (2002). *Zemstva Livoberezhnoi ta Pivdennoi Ukrainy iak orhany mistsevoho samovriadiuvannia ta osередki liberal'noho ruhu v druhi polovyny XIX – pochatku XX stolittia* [Zemstvos of the Left Bank and Southern Ukraine as local governments and centers of the liberal movement in the second half of the nineteenth – early twentieth century]. (Extend-abstract of Candidates thesis). Zaporizhzhia. [In Ukrainian].

11. Veselovskij, B. (1914). *Decentralizacija upravlenija i zadachi zemstva* [Decentralization of management and tasks of the zemstvo]. *Jubilejnyj zemskij sbornik (1864-1914)*, pp. 35-49. Saint Petersburg: Izdatel'stvo N.O. Popovoj. [In Russian].

12. Gerasimenko, G. (1990). *Zemskoe samoupravlenie v Rossii* [Zemsky self-government in Russia]. Moscow: Nauka. [In Russian].

13. Golubev, V. (1905). *Rol' zemstva v obshhestvennom dvizhenii* [The role of the zemstvo in the social movement]. Rostov na Donu: Donskaja Rech'. [In Russian].

14. Zhilenkova, I. (2000). *Liberal'no-demokratychnyj ruh v Ukraini (druga polovyna XIX – pochatok XX stolittia)*. [Liberal-democratic movement in Ukraine (second half of the XIX – early XX century)]. (Extendabstract of Candidates thesis). Kyiv. [In Ukrainian].

Zhilenkova, I. (1999). *Istorichni ta natsionalni vytyki ukrainskoho liberalizmu* [Historical and national origins of Ukrainian liberalism]. *Boristen*, (12), pp. 19–21. [In Ukrainian].

15. Morhun, O. (1969). *Ukrainski diiachi v zemstvach* [Ukrainian figures in the zemstvos]. *Ukrainskii istoryk*, (1–3), pp. 56–68. [In Ukrainian].

Morhun, O. (1945). *Zemstvo na Ukraini - nedootsinenyj oseredok ukrainstva* [Zemstvo in Ukraine is an underestimated center of Ukrainians]. *Ukrainska diisnist*. Praha. 6–20 sichnia. [In Ukrainian].

16. Krypiakevych, I. (1990). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]. Lviv: Svit. [In Ukrainian].

Holmskyi, I. (1971). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]. New York: NTSh imeni T.H. Shevchenka. [In Ukrainian].

17. Doroshenko, D. (2002). *Istoriia Ukrainy. (1917–1923)*. [History of Ukraine. (1917-1923)]. Vol. 2. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].

Polonska-Vasylenko, N. (1995). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]. Vol. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].

Subtelny, O. (1993). *Ukraina: istoriia* [Ukraine: history]. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].

18. Veselovskij, B. (1911). *Istoriia zemstva za sorok let* [History of the zemstvo for forty years], vol. 3. Saint Petersburg: Izdatel'stvo O.N. Popovoj. [In Russian].

19. Veselovskij, B. (1906). *K voprosu o klassovykh interesakh v zemstve* [On the question of class interests in the zemstvo]. Saint Petersburg: Izdatel'stvo O.N. Popovoj. Issue 1. [In Russian].

20. Iordanskij, N.I. (1906). *Zemskij liberalizm* [Zemsky liberalism]. Saint Petersburg: Izdatel'stvo O.N. Popovoj. [In Russian].

21. Veselovskij, B. (1905). *Zemskie liberaly* [Zemsky liberals]. Saint Petersburg: Izdatel'stvo O.N. Popovoj. [In Russian].

22. Pirumova, N. (1977). *Zemskoe liberal'noe dvizhenie. Social'nye korni i jevoljucija do nachala XX v.* [Zemsky liberal movement. Social roots and evolution before the beginning of the twentieth century]. Moscow: Nauka. [In Russian].

23. Sizemskaja, I. (1993). *Novyj liberalizm v Rossii* [New liberalism in Russia]. *Obshchestvennye nauki i sovremennost'*, (5), pp. 132–140. [In Russian].

24. Pirumova, N. (1993). *Zemstvo i politika* [Zemstvo and politics]. *Rodina*, 5–6, pp. 100–104. [In Russian].

25. Boiko, O.D. (1999). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]. Kyiv: Akademiia. [In Ukrainian].

Borysenko, V. (1998). *Kurs ukrainskoj istorii* [Course of Ukrainian history]. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].

Rybalka, I. (1997). *Istoriia Ukrainy* [History of Ukraine]. Vol. 2. Kharkiv: Osnovy. [In Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.02.2021 р.
Рекомендована до друку 28.04.2021 р.

УДК –056.87(477.52–21Глухів)+364–54«1871/1915»

Л.В. Артемова

ПЕРШІ БЛАГОДІЙНІ ІНІЦІАТИВИ РОДИНИ ТЕРЕЩЕНКІВ У ГЛУХОВІ. ДИТЯЧИЙ ПРИТУЛОК (1871–1915 рр.)

У статті розглянуто перші благодійні ініціативи Терещенків у Глухові – заснування в 1871 році дитячого притулку. У процесі наукових пошуків встановлено, що у другій третині XIX – на початку XX ст. модернізація економічного життя та меценатська діяльність нової української еліти – родини Терещенків – сприяла культурному відродженню та розвитку соціально-гуманітарного простору Глухова і безпосередньо стосувалася створення останніми умов для розв'язання актуальних й пріоритетних проблем життєдіяльності особистості й місцевої спільноти. На основі першоджерел Центрального державного історичного архіву м. Києва (ф. 707, ф. 830) зроблено спробу заповнення існуючих інтелектуальних прогалів сучасної історичної регіоналістики щодо особливостей меценатської діяльності Терещенків у Глухові в означені часові межі.

Ключові слова: дитячий притулок у м. Глухові, родина Терещенків, ЦДІАК, архівні документи, благодійність, меценатська діяльність.

Історія країн, міст, цілих народів чи окремих персоналій зберігається у першоджерелах, пам'ятках архітектури, музейних предметах, які є матеріальними свідченнями давніх подій та становлять національне культурне надбання. У Глухові це, серед іншого, Терещенківська спадщина – розташовані в історичному середмісті пам'ятки, збудовані представниками родини промисловців і підприємців Терещенків [1].

Сьогодні, в епоху цифрової революції, коли усе більше людей є споживачами, насамперед, текстів, образів, звуків і коли естетизація повсякденного життя – це парадигма сучасності, саме неповторний архітектурний ансамбль Терещенківського Глухова став одним із місць культивування естетичного споглядання та сприйняття туристами високохудожніх пам'яток архітектури колишньої гетьманської столиці [1].

Зазначимо, що у другій третині XIX – на початку XX ст. модернізація економічного життя та меценатська діяльність нової української еліти – родини Терещенків – сприяла культурному відродженню та розвитку соціально-гуманітарного простору Глухова і безпосередньо стосувалася створення останніми умов для розв'язання актуальних і пріоритетних проблем життєдіяльності особистості й місцевої спільноти.

Що змушувало Терещенків впливати не лише на реформування економіки, а й бути філантропами в Україні? На це та інші питання, аналізуючи життєпис та вивчаючи громадську та благодійну діяльність відомої родини, дали відповіді у своїх дослідницьких напрацюваннях О. Ясь, С. Поляруш, М. Кальницький, М. Факторович, П. Ходос, І. Павловська, І. Лісниченко, В.В. Ковалінський, С.П. Жукова, В.В. Назарова, П. Біліченко, С. Єсюнін та ін. Але, якщо за нових суспільно-політичних умов вивчення добродійних ініціатив Терещенків у Києві та інших регіонах України вийшло на новий рівень узагальнень і представлено, навіть, окремими солідними монографіями, то особливостям меценатської